

Dorde Tomić

CUM SĂ DEFINIM O NAȚIUNE? NAȚIUNEA ȘI NAȚIONALISMUL CA OBIECTE DE STUDIU ȘTIINȚIFIC

Acest text reprezintă o scurtă trecere în revistă a celor mai importante opere pe tema națiunii și naționalismului și încearcă să stabilească caracteristicile generale ale unei națiuni pe baza definițiilor date și să exprime ideile de bază și principiile teoretice în legătură cu această temă.

Cuvinte cheie: națiunea, naționalismul, teoria naționalismului

Este posibil, oare, să ne imaginăm o lume fără ideea de „națiune”? Se poate imagina lumea fără granițele statelor naționale? Este posibil să se determine lumea fără apartenența lor națională? Cum va arăta viața fără pașaport, adică fără a avea cetățenia unui stat? Indiferent cum vor fi răspunsurile la aceste întrebări, ele exprimă complexitatea relațiilor care se referă la „națiune” și „naționalism”.

Noțiunile *națiune*, *identitatea națională*, *stat național*, *naționalism* sunt termenii de bază ai unei idei care de la începutul secolului al XIX-lea până azi determină modul în care este organizată lumea. Ca idee dar și ca o realitate istorică, națiunea și ideologia adiacentă, naționalismul, au astăzi nu numai importanță politică și socială, ci reprezintă și obiectul de studiu diferitelor discipline științifice.

Acest text reprezintă o trecere în revistă a celor mai importante opere din domeniul de abordare a națiunii și naționalismului, fără să pretindă să fie atotcuprinzător încearcă să definească unele caracteristici esențiale ale națiunii pe baza definițiilor date, și să exprime ideile definitorii și proiectările teoretice în legătură cu această temă.

În căutarea definiției

Prin publicarea lucrărilor celor mai importanți teoreticieni ai conceptului de naționalism, ale lui Benedict Anderson, Eric Hobsbawm și Ernest Gellner, la începutul anilor optzeci, a fost învins așanumitul curent primordial în dezbateră despre aceea *ce este, cum este, când a fost, de ce este* NAȚIUNE.¹

Până la începutul anilor optzeci, națiunea și naționalismul au fost termeni considerați naturali, în același timp și orânduirea socială ideală. Încercarea de a lega națiunea ca un concept, societatea este înțeleasă ca un sistem care se bazează pe comunicare (Karl Deutsch) și pe principiul solidarității (Max Weber). În interiorul acestui sistem se găsesc definițiile de bază ale unei națiuni.

---

¹ Termenul de națiune, în cazul acesta, nu se referă la stat, cum este cazul în terminologia anglosaxonă, ci însemnează esența și țelul ideologiei care definește un grup de oameni pe baza caracteristicilor comune date ale acestei grupări, care poate sau nu să se perceapă pe sine însuși ca un grup etnic, pe care îl caracterizează Atributele „etnice” cum sunt aceeași limbă, relațiile de rudenie, etc.

Ceea ce este caracteristic pentru aceste prime definiții ale națiunii, este ideea că națiunea există, societatea nu poate exista altfel decât ca o națiune. Oamenii trebuie, în acest caz, să creadă că sunt aparținătorii acestei națiuni (Hugh Seton – Watson). Națiunea care este înțeleasă ca o comunitate solidară, și este conștientă de trecutul ei comun, dar în primul rând de prezentul său, trebuie să fie *dorită* (Ernest Renan). Faptul că la sfârșitul veacului al XVIII-lea, în partea mare a Europei, un număr mare de oameni sau aparținători ai unei „națiuni” nu a fost „conștienți” de această apartenență a națiunii lor, s-a ajuns, poate la crearea imaginii „unei frumoase adormite” care așteaptă pe cineva să o trezească. Naționalismul, a fost înțeles, în acel context, ca o idee care duce la „trezirea” poporului sau societății, adică la edificarea stării naturale a acelei națiuni. Națiunea există dintotdeauna, dar care, doar după o „trezire” reușită, va exista întotdeauna. Naționalismul, în acest caz va fi „deșteptătorul”.

Ideea de *trezire* (a păturii sociale) care a fost întreprinsă în forma Revoluției franceze și națiunii franceze, a influențat trezirea altor „națiuni” în Europa. Rezultatul acestei treziri, chiar dacă la început n-a fost conceput ca „național”, este o idee simplă: „națiunea este statul”, teritoriul. Apariția naționalismului politic și în cadrul acelor „națiuni” care n-au „avut” un teritoriu „al lor”, a devenit o problemă. Astfel că, naționalismul ca idee a devenit o problemă a libertății, mai bine-zis a eliberării de sub „ocupația” și „subjugarea” „altei” puteri și nu puterii „noastre”, cu toate că până la instaurarea democrației moderne fiecare putere se putea percepe ca o putere „de ocupație”. Problema aspirațiilor teritoriale ale naționalismelor „popoarelor mici” (Hroch) a conținut un mare potențial conflictual. Acesta este motivul și cu două veacuri mai târziu, când „teritoriul eliberat” reprezintă o problemă, indiferent de faptul că „teritoriile nu pot fi libere, doar oamenii” (Sundhausen, 2007). Acest potențial conflictual a fost mai târziu un argument pentru împărțirea naționalismului în unul *progresist* și altul *reacționar* (Hans Kohn), unde naționalismele progresiste sunt ale „națiunilor statale”, adică ale acelor care deja sunt în posesia unui stat pe un anumit teritoriu, iar naționalismele reacționare sunt ale „națiunilor culturale” (Friedrich Meinecke). Intenționat sau nu, unii autori și de acest motiv leagă progresul „Apusului” față de „Răsărit”, când este vorba de teritoriul Europei. Naționalismul, progresist sau nu, în dezvoltarea sa ca o ideologie politică, a dus la crime în cel de-al doilea Război Mondial, la fel și faptul că o parte mare din „națiunile” europene își bazează tradiția națională pe expulzarea acelor oameni care nu sunt considerați a face parte din această națiune.

Națiunea ca o construcție?

În anii optzeci, știința începe să cerceteze națiunea și naționalismul ca pe un fenomen. O răsturnare a examinării națiunii ca „o ființă vie” și ajungerea la sfârșitul drumului pe care s-a deplasat istoria de la începutul omenirii, putem vedea în lucrările lui Benedict Anderson, Eric Hobsbawm și Ernest Gellner. Ideea de bază care leagă acești autori este cunoașterea națiunii ca o *creație ideologică* sau o *construcție* și că nu există sub această formă până în secolul al XIX-lea. Explicațiile din ce cauză se ajunge la *formarea conștientă* a națiunilor sau cine sunt *autorii* în acest proces, sunt diferite.

Anderson afirmă că presa și „capitalismul presei” sunt factorii care dau posibilitate unui cerc mai larg de oameni să-și „imagineze” o comunitate, și în acest fel își imaginează comunitatea lor, astfel că încep să se identifice cu această națiune sau să se

simtă ca membrii ai acestei națiuni. Se face posibilă comunicarea cu ajutorul mediilor tipărite într-o limbă „populară”, între oamenii care sunt departe unii de alții, comunicarea se mai poate extinde și datorită faptului că vorbesc o limbă comună. Abandonarea așa-numitei „limbi sfinte a bisericii”, rezervată pentru un număr mic de persoane privilegiate și deschiderea unei largi piețe de ediții tipărite sunt factorii care fac posibil schimbul rapid de informații și comunicarea dintre membrii unei societăți. Spre deosebire de Anderson, Gellner leagă naționalismul cu problema statului și societății. Teza lui Gellner este: o cultură națională sau o idee națională a fost condiția funcționării unui stat în perioada industrializării, pentru că mobilizarea națională a unei societăți cu ajutorul unei culturi unice, a unui sistem de comunicații și de învățământ, reprezintă, în acea perioadă, cel mai eficace garant și apărător al statului.

Dezvoltarea naționalismului ca o idee pe care o articulează unele elite la sfârșitul secolului al XVIII-lea până azi, cel mai bine este reprezentată de Eric Hobsbawm. El nu neagă integral existența unei „stră-forme” a unei națiuni înainte de națiunea modernă pe care o denuște *protonaționalism*. Sentimentul de apartenență a unei comunități pe baza anumitor criterii, care, pentru Hobsbawm nu sunt, în primul rând limba și legăturile de rudenie, ci conștiința de apartenență la un întreg politic, poate să reprezinte baza pentru formarea unei națiuni moderne.

Pentru a vedea în ce mod așa-numitele „elite” ale unui grup de oameni pot să influențeze formarea națiunii, cel mai bine ne explică modelul creării națiunii în veacul al XIX-lea istoricul ceh Miroslav Hroch. El enumeră trei faze ale apariției națiunii: (A) naționalismul „oamenilor învățați, (B) mișcările naționale și (C) acceptarea în masă a națiunii. În prima fază (A), unii oameni învățați, în timpul studiilor ajung în contact cu ideea de națiune, încep să se ocupe, din punct de vedere științific, de limba populară, literatură, obiceiuri și altele. La „întoarcere”² în mediul lor lingvistic ei continuă să scrie, să publice lucrări despre temele „naționale” și încet strâng laolaltă mici cercuri de „patrioți”. În a doua fază (B), „faza agitației”, grupurile de patrioți se organizează în formă de partide și asociații, publică reviste, manifeste și încep să formuleze scopuri politice, și înainte de toate, să conceapă țara „lor”. Faza a treia este pătrunderea în masă a ideii naționale. În faza aceea (C) cea mai mare parte dintre membrii unei societăți acceptă scopurile naționale și dau „patrioților” legitimitate. În circumstanțele istorice date, această fază duce la formarea statului național „liber”. Acest model, care este aplicat mai întâi la „popoarele mici”, sau la popoarele „asuprite” care devin națiuni în contextul imperial (în cazul aceasta cel Austro-ungar) chiar dacă este incomplet exprimat ca și fiecare teorie în mod particular, are o mare influență asupra studiilor mai noi despre naționalism (vezi studiul lui Biber despre naționalismul în Serbia după 1945³).

Importanța acestui grup de autori care aparțin așa-numitului „constructivism” constă în primul rând în faptul că au reușit să înlăture „adevărul primordial despre natural” în viziunea națiunii, și chiar constructivismul a fost expus criticii. Unul dintre cei mai importanți critici este Antony D. Smith care combate ideea că națiunea este o *construcție* a veacului XIX, că națiunea poate să se *creeze*, fără a exista înainte o *etnie*

---

² Cea mai mare parte a studiilor au fost într-o limbă „străină”. Locurile preferate ale studenților de proveniență slavă în Austria au fost orașul Viena sau alte universități pe teritoriul din zone lingvistice germane.

³ Florian Biber: *Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević*. (Naționalismul în Serbia de la moartea lui Tito până la sfârșitul erei Milošević). Viena 2005, 33-34.

corespunzătoare. Întorcându-se spre argumentele legate de identificarea unor persoane cu comunitatea care se poate verifica empiric foarte greu, Smith ajunge să afirme că grecii antici au avut conștiința despre grupul „lor” etnic, „grec”. Dacă se ia în considerare faptul că „străinii” care nu aparțineau acestui grup sau culturii comune, erau considerați și s-au numit barbari, nu trebuie să se elimine din această teză.

Teoria naționalismului?

Critica constructivismului lui Smith a dus la controverse între constructiviști și „etnosimboliști” carora, pe lângă Smith se atașează și George Moss. La fel ca și Smith, pe Moss îl interesează rolul simbolurilor și miturilor în asumarea ideii naționale a unui număr câtmai mare de oameni. Această dispută care nu a fost nici după douăzeci de ani soluționată, s-a stins, din cauză că fiecare autor s-a ocupat de probleme diferite, abordând doar au unele aspecte pe care le critică. Faptul că teoreticienii diferențiați, pun obiectul lor de cercetare în forme diferite și că nu au niciodată aceeași conformitate de abordare a problematicii cu care se ocupă, fac imposibilă „dezbateretateoretică” (Tambini, 1998). Cercetarea naționalismului nu pune întrebări concrete ci se mișcă în jurul câtorva complexe problematice centrale:

1. Problema epocii națiunii
2. Problema conținutului discursului naționalismului
3. Problema naționalismului și a mobilizării politice
4. Problema naționalizării „maselor”

De prima problemă se leagă întrebarea: *când și de ce se ajunge chiar atunci la formarea unei națiuni?* Interpretările posibile sunt funcționaliste și se referă la industrializare, modernizare, o mai mare mobilitate și comunicare, procese care abia în veacul al XIX-lea creează condiții de emancipare a națiunii. Ceea ce nu se poate explica prin aceasta este apariția naționalismelor în mediile în care modernizarea a precedat ideii naționale.

Cel de-al doilea complex de probleme încearcă să explice chiar conținutul ideilor naționale, mai bine zis, formarea doctrinei naționale. Problemele principale în acest context sunt: (1) dar în timpul conceperii/ nașterii/ trezirii unei națiuni se folosesc simboluri care sunt alese rațional sau există obiective clare dinainte concepute și (2) ce formează discursul naționalismului. Când este vorba de formarea unei națiuni și de naționalism răspunsurile se mută de la explicațiile contextuale, adică de la industrializare ca motiv al creării națiunii moderne, până la explicațiile că filozofii germani ai veacului XIX au fost folosiți ca modele în formarea altor naționalisme.

Complexul al treilea încearcă să explice *care sunt motivele elitelor să mobilizeze un număr tot mai mare de oameni cu ajutorul ideilor naționale*. Un răspuns ar putea să fie, că este o alegere națională, adică interese politice clare ale unor actori individuali. Aceasta, totuși, nu poate răspunde la întrebarea de bază a blocului al patrulea de probleme, care este: de ce „masa” acceptă să fie mobilizată? De ce și în ce mod un număr mare de oameni adoptă această idee și se identifică cu ea? Explicații sunt posibile și în legătură cu sentimentul de apartenență la o comunitate, iar acest sentiment de apartenență este posibil să fie creat sau întărit prin învățământ. Prin acest învățământ care este

conceput programatic de stat se transmite o cantitate consistentă de ideaii despre națiune. Există și păreri conform cărora *conștiința colectivă a etniei* există și pe lângă programul de învățământ, care poate duce până la *collective action*. Conștiința despre apartenența la o etnie poate duce la naționalismul politic. O altă explicație ar fi că o mobilitate accentuată și comunicarea socială în societățile industriale moderne pot să ducă la „formarea conștiinței despre apartenență” la o anumită națiune, adică la așa-numita *omogenizare culturală*. (Deutsch)

Este interesant că cea mai mare parte dintre autorii amintiți, deși încearcă să răspundă la mare parte din aceste întrebări, rămân consecvenți în accentuarea unor aspecte care pot doar în combinație cu ideile identității personale, colective, cu interesele personale și cu alte elemente ale „identificării naționale”, în afară de un context istoric concret, pot să dea răspuns la întrebarea: de ce națiunea ca idee are capacitatea de a mobiliza un număr mare de oameni, adică *de ce chiar și azi un atât de mare număr de oameni sunt gata să se jertfească și să moară pentru națiunea lor*. În acest sens ar trebui să se analizeze anumite valori care sunt pentru un individ de mare importanță cum sunt onoarea, vitejia, recunoașterea socială și altele. Numărul de studii în care se încearcă să se explice aceste procese trece limitele acestei lucrări, însă este necesar să amintim operele unor autori cum sunt Sheff (1994), Greenfeld (1992) sau Calhoun (1993, 1997). Studiile despre naționalism se raportează astăzi în general critic la poziții teoretice diferite. Sunt interesante și lucrările în care naționalismul este văzut prin prisma altor ideologii politice și noilor abordări teoretice (Calhoun, 1993; Avineri, 1991; Yuval-Davis, 2003), la fel și lucrările care se ocupă teoretic de naționalismul veacului XX ca și al acestuia (Fenton, 2004; Kelly/ Kaplan, 2001; Wilson, 2001). Sunt interesante, de asemenea, și studiile care reexaminează concepțiile de națiune (Whitmayer, 2002), etnie, etnicitate (King, 2002; Eriksen, 1991), de identitate națională (Smith, 2000; Van den Bossche, 2003) sau lucrările care cercetează relațiile dintre naționalism și religie (Rieffer, 2003), naționalism și artă (Terzić, 2007; Aberbach, 2003) sau chiar naționalism și comunicare cu ajutorul internetului (Chan, 2005).

Ce este națiunea?

O întrebare care rămâne după multe dezbateri publice fără de răspuns este: *ce este, de fapt, o națiune?*. Dacă alăturăm definițiilor amintite la început, și definițiile lui Hobsbawm, Anderson și Gellner, vom vedea că definițiile aceluiași concept se diferențiază. Pentru Hobsbawm, națiunea este fiecare comunitate de oameni destul de mare, ai cărei membrii se văd ca aparținând ai unei națiuni. Națiunea nu este, pentru el, nici un fel de unitate socială originară și statomnică, ci aparține unei anumite epoci istorice, care este, în acel timp modernă. Ea poate să existe doar în funcție de concepția de stat național. Gellner definește națiunea în felul următor: (1) oamenii aparțin aceleiași națiuni dacă împart aceeași cultură (în sensul unui sistem de idei, semne, asociații și feluri de comportare și comunicare). Aparținând acestei culturi, individul aparține și națiunii; (2) oamenii aparțin aceleiași națiuni, dacă unii recunosc pe alții ca aparținând ai aceleiași națiuni. Această recunoaștere implică și recunoașterea anumitor drepturi și obligații reciproce. În fine, Anderson vorbește despre o națiune ca și despre o comunitate politică imaginată, care este imaginată în același timp ca una limitată și suverană. Aceasta înseamnă că națiunea are și frontierele sale, adică doar anumite persoane sunt membrii

acelei națiuni, apoi ea este suverană în relație cu altele și se înțelege ca o comunitate solidară indiferent de toate inegalitățile care există în interiorul acestei națiuni.

Chiar dacă nu există o definiție generală a națiunii, se pot distinge unele caracteristici de bază ale națiunii, cu care sunt de acord mulți autori. Pentru noțiunea de națiune sunt importante următoarele:

1. COMUNITATEA: Națiunea reprezintă *comunitatea solidară imaginară* a oamenilor care posedă *conștiința de apartenență* a acelei națiuni.
2. EXCLUSIVITATEA: Doar un anumit număr de oameni aparțin națiunii. Ceilalți sau „alții” nu aparțin acelei națiuni.
3. TIMPUL APARIȚIEI: Națiunea reprezintă un fenomen modern și există abia de la sfârșitul veacului XVIII, respectiv de la începutul celui de-al XIX-lea.
4. STATUL: Națiunea se leagă, de regulă, de *stat*. Națiunea tinde spre un stat național „propriu”. După înțelegerea naționalismului veacului XIX, apartenenții unei națiuni pot fi *liberi* numai dacă au și statul „lor” național.

Caracteristicile în jurul cărora autorii nu sunt întotdeauna de acord:

1. CULTURA: Națiunea reprezintă o cultură „propriie”. Acelei culturi îi pot aparține: *limba, trecutul comun* și amintirea în legătură cu ea, simbolurile și un sistem determinat de valori.
2. IDENTITATEA: Unei națiuni în sens modern îi precedă o formă a *conștiinței despre apartenența* la o etnie sau grup etnic. Doar în cazul existenței unei „identități etnice” se poate ajunge la formarea unei națiuni. Identității naționale poate, de asemenea să îi precedă o formă a identității politice, adică conștiinței unei persoane că aparține unei comunități politice sau statului, cum ar fi, de exemplu, o anume încredere în conducător.

Dacă luăm sau nu în considerare faptul că nici o definiție nu poate fi „adevărată” sau „falsă” ci doar mai mult sau mai puțin *utilă*, înțelegem că o astfel de mulțime de caracteristici ale națiunii este prea largă pentru a fi constituită ca o bază teoretică pentru cercetări concrete ale fenomenului națiunii. De aceea, pe baza acestor caracteristici ale națiunii se pot formula întrebări concrete. Întrebările de bază care se pot realiza din această trecere în revistă vor fi următoarele:

- Există oare caracteristici „obiective” ale națiunii și care sunt aceste caracteristici?
- Există națiune în afara *conștiinței* omului?
- Care rol în relație cu națiunea îl joacă *cultura* și care *statul*?
- De când există națiunile? *Când este națiune*?
- În ce fel de configurații se formează națiunea? Ce rol are modernizarea în formarea unei națiuni?
- Care este relația dintre națiune și naționalism?

Pe lângă întrebările de bază, există un șir de alte întrebări în legătură cu națiunea și cu naționalismul, atât la nivel teoretic cât și în legătură cu modelele practice, care sunt atestate în vasta bibliografie referitoare la naționalism și națiune.

Și dacă unii autori, la sfârșitul veacului XX, au afirmat că naționalismul a murit și că națiunea în forma pe care a avut-o din veacul al XIX-lea până atunci, nu are viitor, putem observa că naționalismul – măcar atunci când este vorba de Europa – rămâne o ideologie dacă nu dominantă, atunci destul de propagată și în veacul XXI. Contrar ideii unei Uniuni Europene supranaționale ca un cadru cultural (nu numai uniunii economice), se poate spune că statele naționale rămân și pe mai departe exponentuli libertății pentru partea mare a locuitorilor. Aceasta poate să confirme un număr tot mai mare de guverne conservatoare în diferite țări europene care ar trebui să protejeze „interesele naționale” ale acestor țări, de procesul globalizării. Cea mai importantă consecință a acestei globalizări este faptul că societățile se mențin tot mai mult în sistemul *transnațional* (Pries, 2007). Fenomenul „biografiilor transnaționale”, deci vieților oamenilor care, de exemplu, trăiesc și lucrează în Germania, dar concediul îl petrec în țara de origine, nu este nou. Noi sunt doar problemele statelor naționale confruntate cu globalizarea. Persoana care petrece nouă luni în Franța, iar trei luni în Italia nu mai „aparține” nici unuia dintre aceste două state. Locurile de muncă, economia nu mai sunt legate de statul național. Și totuși, națiunea rămâne importantă. Cum altfel se poate explica faptul că străzi întregi în Berlin au fost blocate de oameni care purtând steagurile Turciei se bucurau că echipa „lor” – naționala Turciei – a învins la o competiție importantă de fotbal.

Se pare, deci, că întrebarea de ce națiunea este și azi atât de importantă, este o întrebare care rămâne actuală, poate va primi și mai mare importanță, iar *starea postnațională* (Habermas, 1998), în care națiunea ar fi depășită, este deocamdată atât de departe, că nu putem nici să visăm despre ea.

BIBLIOGRAFIE

Aberbach, David: *The poetry of nationalism*. In: Nations and Nationalism, 9 (2003), 2, 255-275.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. London 1983.

Avineri, Shimo: *Marxism an Nationalism*, In: Journal of Contemporary History, 26 (1991), 637-657.

Calhoun, Craig: *Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination*. In: International Sociology, 8 (1993) 4, 387-411.

Calhoun, Craig: *Nationalism*. Buckingham 1997.

Chan, Brenda: *Imagining the Homeland: The Internet and Diasporic Discourse of Nationalism*. In: Journal of Communication Inquiry, 29 (2005) 4, 336-368.

Deutsch, Karl: *Nationalism and Social Communication*. Cambridge 1953.

Eriksen, Thomas Hylland: *Ethnicity versus Nationalism*. In: Journal of Peace Research, 28 (1991) 3, 263-278.

Fenton, Steve: *Beyond Ethnicity: The Global Comparative Analysis of Ethnic Conflict*. In: *International Journal of Comparative Sociology*, 45 (2004) 3-4, 179-194.

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Ithaca/ New York 1983.

Greenfeld, Liah: *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge 1992.

Hobsbawm, Eric J.: *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*. Bonn 2005.

Hroch, Miroslav: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Praga 1968.

Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge 1985.

Kelly, John D./ Martha Kaplan: *Nation and Decolonization: Toward a New Anthropology of Nationalism*. In: *Anthropological Theory*, 1 (2001) 4, 419-437.

King, Lamont DeHaven: *Nations without Nationalism: Ethno-Political Theory and the Demise of the Nation-State*. In: *Journal of Developing Societies*, 18 (2002) 4, 354-364.

Rieffer, Barbara-Ann J.: *Religion and Nationalism: Understanding the Consequences of a Complex Relationship*. In: *Ethnicities*, 3 (2003) 2, 215-242.

Sheff, Thomas J.: *Bloody Revenge: Emotions, Nationalism and War*. Boulder 1994.

Smith, Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford 1986.

Smith, Anthony: *National Identity*. London 1991.

Smith, Dan: *Ethnic Uncertainties of Nationalism*. In: *Journal of Peace Research*, 37 (2000) 4, 489-502.

Sundhaussen, Holm și Dunja Melčić: „Nur Menschen können frei sein, nicht Territorien. Kosovo und Serbien: Tiefenschichten und Problembewältigung Dunja Melcic im Gespräch mit dem Experten für südosteuropäische Geschichte. In: *Kommune. Forum für Politik, Ökonomie, Kultur*, 25 (2007) 3, 39-43.

Tambini, Damian: *Nationalism: A Literature Survey*. In: *European Journal of Social Theory*, 1 (1998) 1, 137-154.

Terzić, Zoran: *Kunst des Nationalismus. Kultur Konflikt (jugoslawischer) Zerfall*. Berlin 2007.

Van den Bossche, Geert: *Is there Nationalism after Ernest Gellner? An exploration of methodological choices*, In: Nations and Nationalism, 9 (2003) 4, 491-509.

Weiler, Gerschon: *What is the Philosophy of Nationalism?*. In: Studies in East European Thought, 46 (1994) 1-2, 119-128.

Whitmeyer, Joseph M.: *Elites and popular nationalism*. In: British Journal of Sociology, 53 (2002) 3, 321-341.

Wilson, Robin: *The Politics of Contemporary Ethno-Nationalist Conflicts*. In: Nations and Nationalism, 7 (2001) 3, 321-341.

Wilson, Robin: *The Politics of Contemporary Ethno-Nationalist Conflicts*. In: Nations and Nationalism, 7 (2001) 3, 356-384.

Yuval – Davis, Nira: *Nationalist Projects and Gender Relations*. In: *Narodna umjetnost*, 40 (2003) 1, 9-36.

Nacija kao problem ili rešenje
„Futura”, Novi Sad, 2008
Traducere din limba sârbă: Virginia Popović